

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Associative characteristics of the conceptosphere of knowledge and ignorance in English and Uzbek

Shamshiyeva Saodat Saydumarjon qizi

Lecturer, Andijan State University

Abstract

This article presents a comparative linguocognitive analysis of the associative characteristics of the conceptosphere of knowledge and ignorance in the English and Uzbek languages. The study identifies the place of this binary concept in the national-cultural consciousness, its core and peripheral components, and the associative units related to them. Lexical, phraseological, and paremiological means associated with the concepts of knowledge and ignorance in the linguistic consciousness of English and Uzbek speakers are analyzed, and their common as well as distinctive features are revealed. The findings demonstrate that the spiritual values, attitudes toward education, and national worldviews of both peoples directly influence the formation of the conceptosphere of knowledge and ignorance. The conclusions of the study are of both theoretical and practical significance for cognitive linguistics, linguocultural studies, and comparative conceptology.

Keywords

knowledge, ignorance, binary concept, conceptosphere, associative characteristics, linguocognitive analysis, linguocultural studies, English language, Uzbek language, national worldview.

**Инглиз ва ўзбек тилларида илмлилиқ-илмсизлик концептосферасининг
ассоциатив хусусиятлари**

Shamshiyeva Saodat Saydumarjon qizi

Andijon Davlat Universiteti o'qituvchisi

Saodatshamshiyeva@gmail.com

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Аннотация

Мазкур мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги илмлилиқ–илмсизлиқ концептосферасининг ассоциатив хусусиятлари қиёсий-лингвокогнитив нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Тадқиқотда мазкур бинар концептнинг миллий-маданий онгдаги ўрни, унинг ядровий ва периферик компонентлари ҳамда улар билан боғлиқ ассоциатив бирликлар аниқланган. Инглиз ва ўзбек тил соҳибларининг тил онгда илмлилиқ ва илмсизлиқ тушунчалари билан боғланувчи лексик, фразеологик ва паремиологик воситалар таҳлил қилиниб, уларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари очиб берилган. Натижалар ҳар икки халқнинг маънавий қадриятлари, таълимга муносабати ва миллий дунёқараши илмлилиқ–илмсизлиқ концептосферасининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатишини кўрсатади. Тадқиқот хулосалари когнитив тилшунослик, лингвомаданиятшунослик ва қиёсий концептология соҳалари учун назарий ҳамда амалий аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: илмлилиқ, илмсизлиқ, бинар концепт, концептосфера, ассоциатив хусусиятлар, лингвокогнитив таҳлил, лингвомаданиятшунослик, инглиз тили, ўзбек тили, миллий дунё манзараси.

Илмлили/илмсизлиқ концептосфераси билан ассоциатив боғланувчи тушунчалар жуда кенг бўлиб, улар нафақат билим даражаси, балки шахснинг дунёқараши, нутқи услуби, амалий ҳаракатлари ва ижтимоий мавқеини ҳам қамраб олади. Илмлилиқ ва илмсизлиқ шунчаки билимнинг борлиги ёки йўқлиги эмас, балки инсон характери, ҳаёт тарзи ва жамиятдаги ўрнини белгиловчи кенг қамровли тушунчалардир. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, дунё илм-фанида илмлилиқ / илмсизлиқ тушунчалари, асосан, фалсафий, ижтимоий, диний, гносеологик жиҳатларда тадқиқ қилинган бўлиб, унинг тилшунослик билан боғлиқ хусусиятлари, хусусан, концептуал бирликлари жуда кам ўрганилган.

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Рус файласуф олими В.В.Минеев “билим” концепциясининг турли ёндашувларга оид қирраларини қуйидагича тавсифлайди:

1) **Этик-амалий ёндашув.** Билим - бу прототипга ассимиляция қилиш, ўзгариш. Агар инсон ахлоқий меъёрдан хабардор бўлиб туюлса-ю, лекин унга амал қилмаса, ҳақиқатни эгаллашга йўл қўймаса, прототипни ўзида мужассам этмаса, ундаги бундай хабардорликни билим деб ҳисоблаш мумкин эмас.

2) **Гносеологик ёндашув.** Билим - бу акс эттириш, бирор нарсанинг инъикоси (назарий ғоя эмас, балки идеалга амалий риоя қилиш), таъсир қилувчи кучнинг пассив изи ёки аксинча, объект билан фаол ўзаро таъсир натижасидир. Акс эттириш акс эттирилганни қайта тиклайди. Ўхшашлик даражаси масаласи очиклигича қолмоқда.

3) **Семиотик ёндашув.** Билим - бу тасвир, яъни тасвир, расм, нусха, оддий белги, иккинчисига сезиларли ўхшашлиги бўлмаган нарсанинг ўрнини босувчи нарса ("А" ҳарфи у билдирадиган товушга ўхшамайди).

4) **Герменевтик ёндашув.** Билим - бу ҳар қандай ходиса, матн ёки ҳаракатнинг маъносини тушуниш, талқин қилиш, тушунтириш. Машина сингари, инсон ҳам маълумотни тушунмасдан ва шунинг учун билим олмасдан самарали қайта ишлаши мумкин. "Кўп билим доноликни ангатмайди" (Гераклит).

5) **Социологик ёндашув.** Билим - бу ижтимоий конструкция, бу одамлар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида қўлга киритилган нарса, уларнинг ҳаракатларининг аҳамияти. Ҳаракатни фақат субъектнинг ўзи унга қўядиган маънони очиб бериш орқали тушуниш мумкин.

Ушбу таърифлар билим тушунчасига турли фалсафий ва гносеологик нуқтаи назардан ёндашади. Бу қарашларнинг ҳар бири билимнинг мураккаб табиатини турли қирралардан очиб беради. Бу ёндашувлар илм ва илмлилик/илмсизлик ўртасидаги алоқадорликни очишга ёрдам беради.

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Биринчи ёндашувга кўра, илм шунчаки ахборот тўплаш эмас, балки инсон моҳиятининг ўзгариши ҳисобланади. Агар одам адолат нима эканлигини билса-ю, лекин ҳаётда адолатсиз бўлса, демак, унда билим йўқ, шунчаки маълумот бор. Билим инсоннинг ички дунёсига сингиб, унинг хулқ-атворини шакллантириши керак. Бу эса илмлилиқ тушунчасининг етакчи ғояларидан бири ҳисобланади.

Иккинчи ва учинчи таърифлар билимнинг объект билан боғлиқлигига эътибор қаратади. Билим худди нарсанинг кўзгудаги акси каби воқеликни такрорлайди. Лекин бунда акс этаётган шакл асл нусхага қанчалик мос келади деган савол туғилади. Билим доим ҳам нарсанинг ўзи эмас, балки унинг рамзий ифодаси бўлиши мумкин (масалан, харита — ернинг ўзи эмас, лекин у ҳақида билим беради).

Тўртинчи таъриф билим ва маълумот ўртасидаги фарқни очиқ беради. Масалан, айрим одамлар кўплаб тушунча ва маълумотларни билади, лекин уларнинг моҳиятини тушунмайди ёки уларга амал қилмайди. Инсон ана шу фактлар орасидаги боғланишни, уларнинг мақсади ва маъносини англагандагина билим соҳибига айланади. Бу ўринда Гераклитнинг "Кўп билиш доноликни англамайди" деган фикри ҳар қандай олинган билим ҳам илмлилиқ сифатига айланмаслиги мумкинлигини англатади.

Бешинчи ёндашув билимнинг ижтимоий табиатини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, билим алоҳида шахснинг онгидда шаклланса-да, жамиятдаги ижтимоий муносабатлар жараёнида юзага чиқади.

Билим концепцияси

Т/р	Ёндашув	Асосий ғоя	Билимнинг мақсади
1	Этик-амалий	Прототипга айланиш	Шахсни тарбиялаш ва ўзгартириш

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

2	Гносеологик	Акс эттириш (инъикос)	Ҳақиқатни (объектни) аниқ кўрсатиш
3	Семиотик	Белги ва тасвир	Дунёни рамзлар орқали ифодалаш
4	Герменевтик	Маънони тушуниш	Ҳодисаларнинг маъзини чақиш
5	Социологик	Ижтимоий келишув	Жамиятда ўзаро ҳаракатни таъминлаш

Мазкур ёндашувлар таҳлили асосида илмлилиқ даражалари иерархиясини қуйидагича шакллантириш мумкин: **маълумот** → **ахборот** → **билим** → **донолик**, яъни инсон томонидан бирор объект хусусида маълумотлар ўзлаштирилади, тизимлаштирилади, таҳлил қилинади ва ҳаётда тўғри ва оқилона қўллаш жараёнида илмлилиқ намоён бўлади.

Илмлилиқ ва илмсизлик — бу фақатгина диплом ёки ўқиш даражаси эмас, балки унинг лингвистик (нутқ), когнитив (фикрлаш) ва прагматик (амалий) намоён бўлиш усуллариининг мажмуасидир. Шу нуқтаи назардан, қуйидаги ассоциациялар гуруҳларини белгилаш мумкин:

1. Лисоний ассоциациялар

Илмлилиқ:

Сўз бойлиги: махсус атамалар, архаизмлар историзмлар, синонимларнинг фаол қўлланиши.

Синтактик конструкциялар: тўлиқ, аниқ фикр билдириш, содда ва мураккаб жумлалардан ўринли фойдаланиш, фикрни кетма-кет изчилликда, мантиқий тарзда баён этиш.

Илмсизлик:

Сўз бойлигининг камлиги: такрорийлик, бир хил сўзларни кўп ишлатиш.

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Ноадабий қатламга оид бирликларни фаол қўллаш: муайян нутқий вазиятдаги ижтимоий гуруҳга хос бўлмаган вульгаризм, варваризм, шевага хос сўзлар, сленг ва жаргонларни ноўрин ишлатиш, кўпроқ қўллаш.

Нуқсонли синтаксис: жумлаларнинг тўлиқ эмаслиги, фикрнинг узилиб қолиши, грамматик хатолар.

Ортиқча эмоционал нутқ: фикрни кўпроқ интонация, ҳиссий иборалар ёки имо-ишоралар ёрдамида етказишга уриниш.

2. Маънавий ва ахлоқий ассоциациялар

Илмлилиқ:

Нур ва зиё: ҳаёт йўлини ёритувчи

Тавозе (камтарлик): мевали дарахтнинг боши эгик

Кенглик: фикрлаш доирасининг кенглиги бағрикенгликни шакллантиради.

Илмсизлик:

зулмат, қоронғулик: тўғри йўлни тополмаслик

кибр, риё: билмаганни тан олмаслик, манманлик

торлик: таассуб, фақат ўз фикрини тўғри деб билиш.

3. Ижтимоий ва ҳаётий ассоциациялар

Илмлилиқ:

эркинлик: инсон ўз ҳуқуқларини билади ва мустақил қарор қабул қилади.

бунёдкорлик: янгилик яратиш, муаммоларга ечим топиш.

ҳурмат: илмли одамга бўлган эътибор ва эъзоз.

Илмсизлик:

қарамлик: бошқаларнинг фикрига кўр-кўрона эргашиш.

вайронкорлик: билмасдан зарар етказиш (жаҳолат).

қашшоқлик: нафақат моддий, балки маънавий қашшоқлик.

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

4. Когнитив ассоциациялар

Илмлилиқ:

танқидий фикрлаш: информацияни шубҳа остига олиш, манбани текшириш, хулосаларни асослаш.

концептуаллаштириш: ҳодисаларнинг моҳиятини англаш ва уларни муайян концептларга жойлаштириш.

муаммоларни ҳал қилиш: мураккаб вазиятларга системали ёндашиш.

умумлаштириш ва таҳлил қилиш: деталлардан умумий хулоса чиқариш ёки аксинча хулосага таяниб вазифаларни конкретлаштириш.

метакогнитивлик: ўз фикрлаш жараёнини англаш ва назорат қилиш.

Илмсизлик:

догматизм: тақдим этилган фикрларни эътирозсиз қабул қилиш.

абстракция етишмаслиги: фақат бевосита кўринадиган ёки ҳис қилинадиган нарсаларга эътибор қаратиш.

ассоциатив фикрлаш: муаммоларни ечишда мантиқ ўрнига, тасодифий ёки сезгига асосланган боғланишлардан фойдаланиш.

ахборотни бир томонлама қабул қилиш: фақат ўзига ёққан ёки ўз қарашларини тасдиқловчи маълумотларга ишониш.

5. Прагматик ассоциациялар

Илмлилиқ:

касбий компетенция: муайян соҳада чуқур ва асослантирилган билимга эга бўлиш.

ижтимоий мобиллик: яхши билим асосида юқори ижтимоий мавқега эришиш.

маданиятлилик: ҳар хил соҳалар ҳақида умумий маълумотга эга бўлиш.

баҳс маданияти: рақиб фикрини ҳурмат қилиш ва далиллар билан тортишиш.

Илмсизлик:

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

ижтимоий нотенглик билан боғлиқ бўлган иқтисодий ёки ижтимоий имкониятларнинг чекланганлиги.

манбага ишонмаслик: расмий ёки илмий маълумотларга шубҳа билан қараш, уларни рад этиш.

тарғиботга осонлик: сохта ва ёлғон (фейк) маълумотларга тез таъсирчанлик.

Агар ушбу тушунчаларни рамзий тизимга солсак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

Илмлилиқ: *илм → тафаккур → амал → юксалиш → саодат.*

Илмсизлик: *илмсизлик → ишончсизлик → хато → таназзул → надомат (пушаймонлик).*

Илмлилиқ/илмсизлик бинар концептосферасининг ядроолди энг яқин ассоциатив тушунчаларидан бири **китоб** ҳисобланади. Илмга рағбати бор инсон болалигиданок китобга меҳр қўяди, изланади, ўқийди. Китоб — инсоният яратган энг буюк кашфиётлардан биридир. Халқ донишмандлигида китоб доимо илм ва ақл калити сифатида талқин этилади.

Китоб – билим манбаи энг машҳур ва кенг тарқалган мақоллардан бири бўлиб, унда барча илмларнинг асоси китобда эканлиги уқтирилади. Китоб билим манбаи бўлиши билан бирга инсоннинг маънавий оламини бойитади, дунёқарашини шакллантиради ва тажрибаларини келгуси авлодларга етказди. Зеро, халқимизнинг бир неча минг йиллик тарихи ва икки уйғониш даврида ҳам жаҳон илм-фани, цивилизацияси ривожига беқиёс ҳисса қўшган улуғ алломаларимиз ҳаёти, илмий-ижодий фаолиятида китобнинг қанчалик муҳим ўрин тутганини яхши биламиз. Айнан уларнинг бой маънавий мероси ҳам ўзлари яратган ва фойдаланган китоблари орқали бизгача етиб келган, асрлардан асрларга ўтиб, инсониятнинг ҳаётини ёритиб келмоқда. Дарҳақиқат китоб инсонни нодонлик

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

зулматидан маърифат нурига олиб чиқувчи энг ишончли кўприқдир. Усиз на илм, на юксалиш ва на келажак бор.

Китоб кўрмаган калла – гиёҳ унмаган дала мақолида эса илмсизликнинг бош омили китоб ўқимасликда эканигига ишора қилинади ва гиёҳ унмаган далага қиёс қилинади. Мутолаа қилмайдиган инсоннинг фикрлаши куруқ ва фойдасиз эканлиги айтилади. Китобсиз калланинг “гиёҳ унмаган дала”га қиёсланиши илмсизликнинг фундаментал сабаби айнан интеллектуал озуқа — мутолаанинг йўқлигида эканини концептуал жиҳатдан асослайди.

Шунингдек, буюк инсонлар китобнинг қадрини доимо улуғлаганлар. Мутафаккир шоир Алишер Навоий “Китоб — беминнат устоз, билим ва маънавият хазинаси” дея қадрлаган бўлса, Абу Райхон Беруний “Китоб — кўнгил чироғи, кўз нури” деб юксак баҳо берган.

Файласуф олим Фрэнсис Бэкон “Китоблар — вақт тўлқинларида сузувчи ва ўз қимматбаҳо юкини авлодлардан-авлодларга авайлаб элтувчи фикр кемаларидир” деганда илмнинг асл манбаи китоблар эканлигини образли тарзда баён қилади.

Виктор Гюгонинг “Китоб ўқиш — фикрлашнинг бошланишидир” деган фикрида ҳам илмга рағбат китоб орқали амалга ошиши назарда тутилган.

Умуман олганда, китоб — илмлилиқнинг бош мезони ва инсоният цивилизациясини ҳаракатлантирувчи кучдир. Илмга интилиш концепцияси замирида, аввало, китобга бўлган муносабат ётади ва айнан, шу муносабат шахснинг ижтимоий-интеллектуал мақомини белгилаб беради. Китобдан йироқлик эса илмсизликка олиб боради.

Юқорида келтирилган ассоциатив доиралардаги тушунчаларни ифодаловчи ва улар билан боғлиқ тил бирликларининг илмлилиқ / илмсизлик концептосферасидаги моҳиятини ёритиб бериш тадқиқотимизнинг етакчи вазифаси ҳисобланади.

JOURNAL OF TECHNOLOGY AND INNOVATIVE RESEARCH

VOLUME-1, ISSUE-6, 2026

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Выровцева Е.В. Концепт "знание" в научно-популярной коммуникации: когнитивный аспект // Русский язык на перекрёстке эпох: традиции и инновации в русистике. ;

Выровцева Е.В. Концепт "новое знание" в научно-популярном медиадискурсе: постановка проблемы // Когниция, культура, коммуникация в современных гуманитарных науках. - Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2022. – С.169-172.;

Бакаева Ж.Ю., Масейкин А.А. Концепт знания в дискурсивном поле реальности // Вестник Челябинского государственного университета № 4 (438) 2020. – С. 84-88;

Рахматуллаева Д.Ш. “Илм-маърифат” семали луғавий бирликларнинг структур-семантик ва тарихий-функционал тадқиқи: филол.фанлари б. фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Фарғона, 2020.

Минеев В.В. Познание. Концепции истины. Красноярск 2020.

https://uza.uz/uz/posts/kitob-beminnat-ustoz_776198

